

XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген қазақ халқының қара қылды қак жаратын әділ би-шешендерінің бірі саналатын Шорман (шын есімі-Жұмабай) би 1788 жылы Баянаула өңірінде дүниеге келген.

Қазақтар ерте заманнан-ақ шешендікті өнердің ең биік сатысы деп жоғары бағалады. Өйткені, шешендік сөздер – өнердің шыңы ғана емес, елдің әлеуметтік өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде аса маңызды роль атқарды. Би-шешендер даулы мәселені ешбір хаттама жазусыз, құжаттамасыз түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Сонымен бір бидің өзі осы күнгі соттың да, заңгердің де, прокурордың да міндетін атқарған. Халық от ауызды, өткір тілді әділ билік айтатын шешен билерін ханнан бетер қадірлеп сыйлап, олардың айтқан қанатты сөздерін жадында сақтап, бізге жеткізді ғой.

Жұмабайдың шыққан түп тегі – біздің дәуірге дейінгі ежелгі Түркілердің «Ғұн» деп аталған тайпалар одағының құрамында болған «арғын» деген тайпалар бірлестігінен шыққан, шамамен біздің дәуірдің 1334 жылы туған Қарақожа батырдың ұлы Арғынның шөпшегі Мейрам сопы. Осы Мейрамның төрт әйелінен егіз туған Қуандық пен Сүйіндік, Бегендік пен Шегендік, Болатқожа мен Қаржас есімді алты баласы болады. Осылардың ішіндегі Қаржастың жүрежаты боп келетін Жұмабай оның жетінші ұрпағы болады. Түсініктірек айтсақ, бұл ұрпақтар былайша өрбіген: Қаржас – Құлеке телі – Мырзақұл – Сәти

сектегі астығы да таусылды. Сонымен елдің тұрмыс жағдайы қиындап барады, -деп тіпті өз үйі емес, бүкіл ауыл, ел тағдырына аяныш білдіріп сөз қозғайды.

Балдырғанның тақпақтап айтқан ұтқыр сөзі мен елдің қатал қыстан шеккен зардабын ересек адамдай баяндап берген әңгімесіне тәнті болған би үйден аттанарда оның әжесіне былай деп қолқа салады:

-Алдымен айтарым, немеренізді Алла тіл-сұқтан, қауіп-қатерден сақтасын, болайын деп тұрған бала екен. Осы баланы, әрине, мүлдем емес, уақытша маған берсеңіз. Немереніз менімен бірге жүріп, ел араласын, көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады демекші, жас талаштың тезірек жетілгені тәуір.

Сонда баланың әжесі дуалы ауызды бидің айтқанын құп көргенімен, «бала әлі жас қой, тым болмаса серізге толсын» дейді. Осы уәде –келісім бойынша Жұмабай сегіз жасқа келгенде баяғы би атасына шәкірт болады. Сонымен ол үш жылдай би-мен бірге болып, ел аралайды. Небір қасқа мен жайсаңдардың сөздерін тыңдайды. Жұмабай өстіп жүріп, өзі де шағын дау-жанжалдардың түйінін шешіп, «бала би» атанады.

Енді Жұмабайдың қалайша «Шорман» деп аталғанын да айта кетсек артық болмас. Бұл жөнінде ел арасында сан алуан әңгімелер бар деуге болады. Алайда сол әңгімелердің ішінен осы жолдардың авторы

реді. Уәли хан Жұмабайды өзі жақсы білетін Мырзақұл мен Сәти батырлардың ұрпағы санап, ересек бала деп қарамай жақсы қарсы алып, сұхбаттасады. Сонымен бірге хан екеуара әңгімеде Жұмабайдың жас болса да Баянаула өңірінде беделінің көтеріліп келе жатқанын сырттай естіп жүргенін де сөз қылады. Жұмабай жүруге ыңғай білдіргенде:

-Балам, сонша жерден келіп от-ырсың, бұйымтайыңды айт, -лейді. Сонда Жұмабай ханға тақпақтап екі шумақ өлең айтады. Сол екі шумақты өкінішке орай, сақтай алмадым. Онда Жұмабайдың әке тәрбиесін көрмегені, өткен жылы сиырларының ауысқаны мен мөліктен, қойларының аққұлақ боп жұтта қырылып қалғаны, жылқыларының Көкшетаудың ұрылары айдап кеткені сөз болады. Сонымен соң ол теріңіз сіңген бір киіміңізді киіңізін хәм бір жақсы атыңызды мінейін деп бұйымтайын айтады. Осылардың бәрін Жұмабайдың айшықты сөзбен келісті түрде мәнерлеп айтқанына риза болған Уәли хан:

-Қарағым-ай! Асылдың тұяғы-

ДІЛМАР ШОРМАН БИ

сын ғой, бұдан былай сенің есімін Жұмабай емес, Шорман болсын-дейді. Сосын хан Шорманға өзі киіп жүрген таза шапанын, өзі мініп жүрген атын хәм ұрылар алған жылқыларының орнына

ыңды, нақылды да қанатты шешендік сөздері мен әділ билігі жөніндегі әңгімелер бүкіл қазақ даласына тарап кетеді. Сондықтан, оның төрелегіне жүгінуге тек Баянаула жұрты ғана емес, басқа өңірлерден де келетіндер болды. Алайда Шорманның ел арасында абырой – атағының өскенін көре алмаған іші тар адамдар да болды. Осындай адамдардың кейбірі ел арасына Шорман бидің атына кір келтірмек болып, «Жаптым жала, жақтым күйе» дегендей місе тұтпаған Шорманның жаулары оны қастандық жасап өлтіруді де ойластырды.

Бірде ел қыдырып жүрген диуанаға Шорманның қаскөй жауы ақы беріп, оны ұлап өлтіртпек болады. Осы тапсырыспен кешке таман Шорман отырған киіз үйге келген диуана ашық есіктен жанып тұрған май шамның жарығында биге көзі түскенде оның бас жағында жарық шашып тұрған сәудені көреді де селк етіп, қолымен көзін көлегейлей қояды. Сосын диуана өзіне тапсырыс берген кісіге келіп:

-Мына би қасиетті адам болса керек. Басында шырақ жанып тұр. Ат басындай алтын берсең де мен енді оған қастандық жасай алмаймын, -дейді.

Шорман туралы Мәшһүр Жүсіп: «Бас қосылған жерде әңгіме сөзге кірісіп, аттыға жол, жаяуға сөз бермей «Шорман бұл-бұл атанған екен» деп жазады.

Шорман би өзінің қысқа өмірінде белгілі Керей Тоқсан,

тырулы Жанак деген ақын болған. Ел ішінде ол әулие Жанак, көреген Жанак, қаһарлы Жанак атанған. Сонымен бірге Жанак бір құпия қасиеттің де несі болады. Мәселен, қаһарлы Жанак кез келген адамды, не малды сұқ саусағымен көтеріп: «Ат-тым!» - десе, сол адам не мал көп ұзамай о дүнелік болатын көрінеді. 1836 жылы Шоң бидің орнына аға сұлтанды сайлау алдында сайлаушылар екі партия болып бөлінеді. Тұрсынбай батыр басқарған партия Шоң бидің орнына Итемген деген кісіні сайламақшы болса, ал Тұрсынбайдың баласы Боштай басқарған партия Шорманды дуанбасы сайламақ болады. Ақырында Боштайдың айтқаны болып, Шорман дуанбасына сайланып шығады. Осыған ашуланған Тұрсынбай хәм бұрыннан Шорманға өштігі болғандықтан оның көзін жоймақ болып, қаһарлы Жанакқа келіп: «Құлболдыға қас қылғанды атамын» дейтұғынын қайда? Ат мына Боштай мен Шорманды. Бірінен-бірің қалдырсаң, ырзалығым жоқ», -деп, қалшылдап, дірілдеп, ызаға сыймай долданып айтқан соң, Жәкең:

-Аттым Шорманды, үйіне жетсе сол! - депті.

Сонда Шорман қырық тоғызда екен. Ерейменнің ар жағында жайлауда ауылы бар екен. Сайланып шыққан жолы үйіне барып түсісімен өліпті деп жазады: Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Енді Шорман мен Боштайдың өлімдерінен кейін Жаяу Мұса Байжанұлының «Ақсиса» атты әнінің (үш турал) сөзін оқып кө-

–Күшік – Жұмабай.

Енді сөз орайы келгенде айта кетсек, қазіргі Қазақстанда өздерін «арғынбыз» деп санайтынлар негізінен жоғарыда айтылған Қарақожа батырдың ұлы Арғынның ұрпақтары. Ал біздің дәуірге дейінгі «арғын» атты түркі тайпалары бірлестігінің құрамында болған арғындардың бірқатар бөлігі он бесінші ғасырда қазақ хандығы құрылғанға дейін Шығыс Еуропадағы, Орта Азиядағы басқа түркі тайпаларының құрамына еніп кеткені тарихта белгілі.

Жұмабайдың төрт жасында әкесі жай оғынан апат болады. Сөйтіп, ол әкесінен балдырған шағында жетім қалып, әжесі мен анасының тәрбиесінде болады. Сол кездегі Жұмабайдың бір тапқырлығы жөнінде ел аузында сақталған мынадай әңгіме бар. Бір күні Баянаула өңіріне танымал бір би жолаушылап келе жатып, Күшіктің аруағына арнап дұға оқымақшы болып, оның үйіне ат басын бұрады. Сонда әжесі мен шешесінің құдайы қонаққа қонақасыға не береміз деп қысылып қалғандарын сезген бес жасар Жұмабай лезде жолаушының алдына дөңгелек үстелді қоя салып, оған дастарханды жайып жібереді де қазанда өздері ішуге қайнатып жатқан сүттен бір тостаған құйып алады да оны үстелге қояды да:

–Қаптың түбі қағылды, бетке күйе жағылды, алдыңызда ыстық сүтіміз, асықпай отырып жұтыңыз, –деп бидің бетіне қарайды. Сосын Жұмабай әрі қарай:

–Ата, өткен қыстың ұйытқыған бораны мен қақаған аязы елді өте-мөте жүдетіп кетті. Мал жұтқа ұшырап, оның едәуірі қырылып қалды, жұрттың су-

білетінді ғана айтып шығудың өзін жазып отырған мақаланың көлемі көтермейді. Сондықтан төменде мыңдыққа жанасады деген бір-ақ әңгіме сөз болды.

Бір жылы Қызылтауды мекендеп отырған Мырзақұлды Сәти ауылында он төрт жастағы Жұмабайдың бар малы жұттан қырылып қалады. Ал жылқыларың Көкшетау өңірінің белгілі ұрылары Тайқара мен Бейбіт айдап кетеді. Сол кезде Жұмабайдың атасы Мырзақұлдың інісі Жәдігердің шөбересі Шегірулы Алыпқара өте бай адам болған. Сонда Күшік ауылының жайлауға көше алмай Қызылтауда қалғанын естіген Алыпқара оларды Шідерті өзені бойына көшіріп әкелуге Қаржас ұрпағы Таластың Байқондысынан тарайтын Дүбірұлы Шөпкенді бірнеше арбалы ат пен түйемен жіберді. Ол кезде Анай бабаның ұрпақтары Шідерті өзенінің бас жағын, Қаракөл-Ниязды, Ерейментаудың сыртына дейін жайлайды екен. Күшік ауылы жайлауға келгеннен кейін Алыпқара Жұмабайға:

–Менің малымнан өзің қалағаныңша мал бөліп ал – дейді. Сонда Жұмабай:

–Ата, мұндағы мал ешқайда кетпес. Малыңыздың берекесін кетіріп, дәл қазір мал алмаймын. Маған тек үш жақсы ат беріп, Шөпкен ағаны жол серікке қоссаңыз болды. Сосын мен Уәли ханның еліндегі ұрылар айдап кеткен жылқыларды іздейін және ханды көріп, оған сәлем беріп қайтайын, дейді. Сонымен Алыпқара берген үш атпен Жұмабай мен Шөпкен Көкшетауға жүріп кетеді.

Жұмабай Көкшетау өңіріне жеткесін алдымен Уәли ханның ауылына барып, ханға сәлем бе-

біраз жылқы береді. Содан кейін Шорманның дәулеті артып, тұрмысы жақсарып, ел ішінде беделі өсіп, жұрт оны «Шорман» деп атап кетеді.

Рас, осы жерде әрбір оқырман Уәли хан Жұмабайға не себепті «Шорман» деген лақап есім берді деп ойлайды.

Шорман есімі «шор» және «ман» деген екі атау сөзден бірігіп жасалған. Мұндағы шорқайың ағашы дінінің төменгі бойында пайда болатын жұдырықтан кішірек бутық (орысша: нарост). Осы шордың қаттылығы сондай, оны ең өткір балтамен де қажатпай тастау оңай емес. Шор үгіндісін қатерлі ісікке шалдыққан сахалардың суға қайнатып ішетінін өткен ғасырдың 70-ші жылдары Якутияға іс сапарымен барғанда көрдім. «Ман» парсыша «адам» деген сөз (қараңыз: Оңдасынов.Н Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік, Алматы, «Білім» 2003, 99 бет). Сонда Шорман – күшті адам деген ұғымды білдіреді.

Міне, «шор» мен «ман» сөздерінің мағынасын жете білген Уәли хан 14 жасар Жұмабайдың келешекте көпті көріп, әбден ысылған шағында өр мінезді, өткір тілді, қайтпас қайсар, табанды да күшті азамат болатынына нық сеніп, оның есімінің «Шорман» деп аталуын жөн көрген сияқты. Қазіргі тілінде Нұрман (Нұрлы адам), Байман (Бай адам), Қалқаман (тіректі адам), Қаһарман (күдіретті адам) сияқты есімдер бар. Сондай-ақ орыс тілінде қазақтар қауымының басшысы саналатын «атаман» деген күрделі сөздің түркі тіліндегі мағынасы-басшы адам.

Сонымен уақыт ағымымен Шорман бидің тапқыр да ор-

Ақтайлақ, Тіленді, Қуандық, Байдалы Қанжығалы, Сакқұлақ билермен, Құдайменде төремен, қаңлы Тәбітай шешенмен сөз қағысады.

Шорман бидің қолда бар шешендік сөздерінің ішінен мынадай терең философиялық тұжырымды мағынасы бар сөзін айтсақ, ол: «Хан азарында қарашамен қас болар, бай азарында қайыр-зекеті жоқ баймен дос болар» дейді.

Шорманбиді Шоқан Уәлиханов былайша сипаттайды: «Особенно известны в народе БИИ: в Байдаульском роде –чон (Шоң.-С.Ж), а в Каржаско-Чорман (Шорман - С.Ж), по прозванюго чечен (мудрый), знаменитый умом и хитростью. Чорман, обладая редким даром слова, 14 лет от роду был уже родначальным комбием и в одном тяжёбом процессе славно защитил своих родовичей перед лицом хана Вали (қараңыз Ч.Ч.Валиханов, собр.соч в пяти томах.Алматы, 1985. 2 том, 309-бет).

1835 жылы Шоң би өлген соң, 1836 жылдың 12 сәуірінде капитан әскери шені бар Шорман би Баянаула сыртық дуанының аға сұлтаны болып сайланды. Содан кейін патша үкіметі Шорманға қалтқысыз қызметі үшін кезекті офицерлік хорунжий шенін береді.

1837 жылдың күзінде қазіргі Ақмола облысының Ерейментау өңірінде Еламанұлы Тұрсынбай батырдың қаскүнемдігінен Шорман би 49 жасында опат болады. Бұл қайғылы оқиға туралы Мәшһүр Жүсіптің 2006 жылы Павлодарда шыққан шығармаларының 9-шы томының 248-249 беттерінде жазылған. Осы оқиға жайында айтар болсақ, Баянаула өңірінде Жаңаба-

релік:
Омбының келдім міне қаласына
Сәлем айт көп Қаржастың баласына,
Шорманды кім өлтірді мен білмеймін,
Сондықтан менен құнын аласың ба?
Боштаев бір Айдабол баласы едік,
Екеуміз бір қыстауға талас едік.
Жыртысын Шомановтың жыртамын деп,
Салдың ғой аулымызға мұнша бүлік.

Бұл әнің сөзі Жәнібек Көрменовтың құрастыруымен 1991 жылы Алматыда «Өнер» баспасынан шыққан «Қазақ әндерінің антологиясы» деген кітаптың 1-ші томының 181-ші бетінде берілген.

Осы екі шумақ өлеңді негізге алып, Жаяу Мұсаның Омбыда 12 жылға сотталуына байланысты кейбір деректерді анықтауға болатын сияқты.

Шорман би мен оның қатыны Топаннан екі қыз, төрт ұл-Зейнеп (1816 ж), Мұса (1818 ж), Мұстафа (1820 ж), Зейіпін (1822 ж), Иса (1824 ж), Әбу әлі ибн Сина (1826 ж) туған. Кенже баланың лақап есімі – Әужан. Зейнеп қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың анасы, Зейіпінді бесікте жатқанда Батыс-Сібір генерал-губернаторының қарауындағы шекаралық комиссиясының мүшесі болған руы Керей Ақұлы Ырсайдың баласы Жиентайға атастырып қойылғаны ғана белгілі.

Марқұм Шорман бидің аруағы риза болғай! Амин!

**Серік Жаксыбаев,
Екібастұз қаласының
Құрметті азаматы.**